

זעקה של שתיקה – לאה קפלן עיון בשיר "שתיקות" מאת איתמר יעוז-קסט

כָּבֵר הַתְּפוֹרְרוֹ הַסְּפָרוֹת עַל זְרוּעָה
כְּמוֹ כְּתוּבוֹת-הַקְּעָקֵעַ שְׁעַל זְרוּעוֹת הַמַּלְחִים;
שְׁלוֹשִׁים וְחֲמִשׁ שָׁנָה גְזָרָה אֵלֶם
עַל סְפוֹר הַסְּפָרוֹת שְׁעַל זְרוּעָה, הַמִּתְחִיל ב-A
לְמַעַן תּוּכַל לְחַיּוֹת אֶת הַפֶּאן-וְהַעֲכָשׁוּ
בְּצֵל הַיָּם, הַבֵּית וְהַיְלָדִים,
וְאִם הַסְּגִירָה עֲצָמָה מְדֵי פָעֵם
הִיָּה זֶה רַק כְּעֵין הַסֵּט מְקָרִי שֶׁל הַשְּׂרוּוֹל;
וְכַעַת חֲמִשׁ סְפָרוֹת נְטוּשׁוֹת מְסֻרְבוֹת בְּמוֹחִי
לְשׁוֹב אֶל שְׁתִּיקַת לֹחַ הַכְּפָל.

השיר "שתיקות" הינו שיר שואה אשר חותמה של השואה טבוע בו הן בתוכנו והן בצורתו. מחברו הוא ניצול שואה. החוויה המתוארת בו היא מסמלי השואה. קעקוע מספר אישי על זרועם של האסירים היהודיים במחנה ההשמדה אושוויץ, ובו מילות צופן, קוד המייחדות את שירת השואה.

איתמר יעוז-קסט, משורר ישראלי, ניצול שואה מהונגריה, שרד את מחנה הריכוז ברגן-בלזן, ועלה ארצה. השיר "שתיקות" נכתב בשנת 1980 כ-35 שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, והוא נכלל בספר שיריו "מתוך הזהויות"¹.

השיר נכתב בעקבות פטירתה של אליזבט, בת-דודו של המשורר. הדוד, אחי אביו, איבד את אשתו וילדיו בשואה. לאחר השואה חזר להונגריה, ונישא מחדש לאשה ולה בת מנישואים קודמים ושמה אליזבט. שתיהן ניצולות שואה. לדוד ולאשתו השניה לא נולדו ילדים משותפים. הדוד אימץ, רישמית, את אליזבט כבת, והשלושה עלו ארצה בשנות ה-60. אליזבט נישאה וילדה בן ובת, אך נפטרה ממחלת הסרטן בהיותה בת 40 בלבד.

על הרקע שקדם לכתיבת השיר "שתיקות" מספר יעוז-קסט: "פטירתה ציערה אותי מאוד. ליוויתי אותה בדרכה האחרונה, ותוך כדי הלוויה, חלפה בי המחשבה: מה יעלה בגורל המספרים המקועקעים על זרועה של בת דודי לאחר קבורתה?"

¹ יעוז-קסט, "מתוך הזהויות" הוצאת עקד 1980

השיר נכתב בעקבות חוויה אישית, פרטית, אך קיבל משמעות כללית. הדוברת בשיר מסמלת את כל ניצולי השואה ממחנה ההשמדה אושוויץ, והספרות שעל זרועה מסמלות את חווית השואה המסרבת להישכח גם בדורות הבאים, כשהניצולים כבר אינם בין החיים. השיר מוקדש "לבת דודי אליזבט ז"ל" ולא "לבת דודתי", כדי להדגיש את העובדה שאליזבט אומצה ע"י דודו של המשורר.

"אליזבט לא שוחחה עימי על השואה", מספר יעוז-קסט. בעלה של אליזבט, אנדור קלמר, חושף את סיפור חייה הטראגי של אשתו.

בגיל שש התייתמה אליזבט מאביה. אמה נותרה אלמנה ופרנסה את בתה ואת בנה מעבודתה כרופאת שיניים. השתיים נלקחו למחנה ההשמדה אושוויץ ושוכנו בשני מחנות סמוכים. האם עבדה באושוויץ בתור רופאת שיניים ובזכות קשריה עם קצין האס.אס. שהיה אחראי על ביה"ח במחנה, הצליחה להעביר את בתה, למחנה שבו שהתה.

מאותו הרגע השתיים לא נפרדו ומצבן היה טוב יותר משאר האסירים בזכות מקצועה הנחשב של האם. לאחר השחרור התברר כי אחיה של אליזבט, לא חזר מן המחנות.

לימים נישאה אליזבט וחיתה את "הכאן והעכשיו" כדברי השיר – היא עבדה כרופאה וטרינרית וגידלה את ילדיה. לפני שנפטרה, נודע לה כי בתה בהריון. אליזבט ציפתה בכיליון עיניים להיות סבתא, אך לא זכתה...

"אליזבט היתה מן "השותקים", לפחות לגביי", אומר יעוז-קסט. "מכאן גם שם השיר "שתיקות". אני - בניגוד לאליזבט - הגעתי למחנה ברגן-בלזן ושם לא קעקעו מספרים אלא נתנו לכל אסיר מספר על גבי שרשרת, אותה סגרו על פרק היד.

בתום המלחמה, כשהשתחררתי מן המחנה, זרקתי בזעם את השרשרת, היום אני מצטער על כך...

אצל אליזבט המספר היה טבוע על גופה. היא נאלצה לשאת אותו בשתיקה. ניצולי השואה נחלקים לשתי קבוצות: אלו ששותקים את השואה ואלו שמדברים עליה בחופשיות. הבחירה בשתיקה או בדיבור, הינה אינדיבידואליסטית.

אני, באופן אישי, לא אהבתי לשוחח על השואה. את לימודי התיכון סיימתי בארץ, ואני זוכר שהמורה הצביע לעברי באמצע השיעור ואמר: "אתה ילד ניצול שואה", עניתי לו בצורה חריפה.

בהפסקה קרא לי המורה לחדר המורים והתפלא על אופן התגובה שלי. הסברתי לו שחוויותי מן השואה הן ענייני הפרטי ולא נחלת הכלל. כך חשתי בתור נער בן 17, אולם לאחר שבגרתי כתבתי רבות על השואה וברור לי שלא צריך לשתוק.

אמי נהגה לומר ביום השואה: "אני צריכה יום אחד בשנה ללא שואה..." השתיקה קשורה פעמים רבות בגיל שבו האדם עבר את השואה. מי שהיה אז נער צעיר, לא הרבה לדבר מתוך החשש שהדבר יפריע לו להתקבל לחברה ולחיות חיים תקינים.

אני בהחלט יכול להבין את השותקים – בתור חייל בצבא, הזכרת עובדת היותי ניצול שואה היתה למורת רוחי!

כשאני קורא היום את השיר "שתיקות", אני רואה שמספר מסוג זה, שהטביעו הנאצים על זרועות האסירים, הוא מספר נצחי! הגוף אמנם מתכלה באדמה, אולם מבחינה אידיאית המספר שעל הזרוע ממשיך להתקיים. בשיר ישנה זעקה של שתיקה והזעקה אינה חדלה ואיננה פוסקת!"

ניתוח השיר:

השיר "שתיקות" נע בין שני מעגלים: המעגל האחד נסוב סביב סיפור חייה של אשה ניצולת שואה ואילו המעגל השני הוא סיפורן של הספרות שעל זרועה. האשה בשיר נטולת סממנים חיצוניים וחסרת שם, דבר המקל על ההזדהות עימה. אין יודעים מניין באה ומה עבר עליה בשואה, אך ברור כי הינה ניצולת שואה ממחנה השמדה אושוויץ עפ"י המספר המקועקע על זרועה (A = אושוויץ). מצד שני ניתן להבין מן ההקדשה שמדובר באשה מסויימת בשם "אליזבת", קרובת משפחה של המשורר. עובדה זו מעוררת אמפטיה.

האשה ניצלה מן התופת ובנתה את חייה "בצל הים, הבית והילדים".

היכולת לחיות חיים נורמטיביים לאחר טראומה כה קשה, מתאפשרת הודות לשתיקה שגזרה על עצמה, שתיקה שהיא בבחינת "אלם", כלומר, לא רק שתיקה מודעת מתוך רצון ובחירה, אלא שתיקה שהיא בגדר מום גופני, המונע ממנה את היכולת לדבר, גם לו חפצה בכך.

המספר שעל הזרוע נחשף באופן מקרי כאשר שרוול החולצה מוסט ובכך נגלה סודה של האשה הנושאת אותו.

הספרות מבטאות בשיר את חוויית השואה הממשיכה להכות גלים שנים רבות לאחר סיומה.

מקומן הטבעי של ספרות הוא בלוח הכפל, אולם בשואה הוסטו הספרות ממקומן המקורי והוטבעו באכזריות בזרועות האסירים באושוויץ. לאחר המוות, הספרות מתפוררות בדרך הטבע, אולם הן ממשיכות להתקיים במוחו של הדובר החי הנושא עימו את זכרה של האשה ואת זכרון השואה. זהותו של הדובר בשיר איננה ידועה אך ברור כי הדובר לא יוכל לחיות את "הכאן והעכשיו" במנותק מן השואה, שכן החוויה הועברה למוחו, והיא עתה חלק בלתי נפרד ממנו. הספרות בשיר אינן אומרות מילה שכן הן "מדברות" בעד עצמן. הספרות מואנשות – הן "נטושות" ומסרבות לשוב ללוח הכפל. בעולם שבו מספרים מקועקעים על זרועות אנשים, גם ספרות היסוד מתקשות לשוב אל השגרה כאילו לא אירע דבר.

הספרות הן אבני היסוד של המתימטיקה. בחירתן במוחו של הדובר במקום מקומן הטבעי ב"לוח הכפל" מבטאת את זעקת האשה אשר החניקה בחייה, אולם פורצת לאחר מותה.

"כתובות הקעקע שעל זרועות המלחים" מהוות ניגוד גמור להתפוררות הספרות על זרוע האשה. היום כתובת קעקע הן עניין של אופנה ונעשות מתוך בחירה. הספרות בשואה קועקעו בכוח וסימלו השפלה. אישיותו של האדם נמחקה והוא הפך ברגע אחד למספר סתמי, חסר כל ייחוד.

היהדות אוסרת לחרוט כתובת קעקע על גוף האדם, ואיסור זה הינו אחד מתרי"ג מצוות. "ושרט לנפש לא תתנו בבשרכם וכתובת קעקע לא תתנו בכם" (ויקרא י"ט, כ"ח). המלחים ויורדי הים נוהגים לעטר את גופם בכתובות קעקע ולהתפאר בהן. האשה, שהנאצים קעקעו את ידה בעל כורחה, מצניעה את הספרות באמצעות שרוול חולצתה. השרוול חוצץ בין ניסיון ההסתרה של חוויות העבר לבין ההווה. הניסיון אינו עולה יפה כי תוכן השואה אינו נמחק משום שהוא טבוע בזרועה של האשה ועובר הלאה אל צאצאיה, כמו קעקוע שלא ניתן להסירו.

עם מותה של האשה, באות לסיימן 35 שנות אלם, אך סיפור הספרות מסרב להישכח. הספרות, המורגלות בשתיקה, אינן יכולות לשוב אל לוח הכפל ואינן יכולות עוד לשתוק. מעשה כתיבת השיר מנציח את סיפור הספרות, את האשה ואת השואה. הספרות כבר אינן "נטושות" אלא חיות במוחו של הדובר כמצבה חיה וכתזכורת מתמדת לשואה הנוראה.

אמצעים אומנותיים

השיר בנוי מבית אחד המהווה משפט אחד ארוך ומורכב. מבנה זה הולם את תוכן השיר: משפט הבוקע מתוך קושי וכאב, לאחר שתיקה ארוכה.

כותרת השיר "שתיקות" רומזת לשתיקת הגיבורה ואי-חשיפת זכרונותיה, שתיקת הדוברת בשיר ושתיקתו של דור ניצולי השואה.

מכיוון שהשיר פותח במות האשה, השתיקה יכולה להתפרש גם כשתיקה לאות אבל, נוכח המוות. השתיקה הופכת, לכאורה, לשתיקת נצח כי המתים אינם מדברים, אך מתברר שלא – כיוון שהספרות ממשיכות להתקיים, אבל רק במוחו של הדובר.

בעוד כותרת השיר היא "שתיקות" תוכנו מבליט דווקא את ההיפך: זעקת האשה הפורצת לאחר מותה באמצעות הספרות שהוטבעו על זרועה.

פרופ' חנה יעוז-קסט טענה כי דרך העיצוב המיוחדת את השירה הלירית של המשוררים הניצולים הוא פניה אל מערכת של מילות צופן המשדרות אימה מבלי לבטא אותה במישרין.²

"ספרות" היא מילת הצופן המרכזית בשיר ("הספרות על זרועה", "ספרות נטושות"). הספרות רומזות על מנהג הנאצים לקעקע מספר על זרועות האסירים במחנה ההשמדה אושוויץ, חוויית שואה שלמה מועברת באמצעות מילה בודדת.

בשיר קיימות שלוש מטאפורות: התפוררות הספרות היא מטאפורה המדגישה פעולה בלתי אפשרית – ספרות נמחקות אך אינן מתפוררות. ההתפוררות רומזת על עירעור הסדר הישר בעולם שעבר את השואה וגם התפוררות הגוף לאחר המוות.

"שתיקת לוח הכפל" היא מטאפורה נוספת. לוח הכפל הוא מושג מופשט, ואין לייחס לו שתיקה. לוח הכפל הוא מבטא את הנורמליזציה של חיי היום-יום. סירובן של הספרות לשוב אל מקומן בלוח הכפל מבטא את קושי לחזור לשיגרה ולשפיות בצל השואה.

המטאפורה "בצל הים" מהווה צירוף לשוני בלתי אפשרי, מכיוון שהים שטוח, אין לו צל.³ ים הוא סמל לחופש, שחרור שמחה והווה. המטאפורה מבטאת את הניסיון לשקם את החיים בארץ, אולם על הים מעיב צל, צל השואה, החודר לחיי היום-יום ונלווה אל הניצולים עד יום מותם. תפקידו של הצל להגן על האדם מפני החום. צל הים, הבית והילדים מגן על האשה מפני משא זכרונותיה.

בשיר ישנה האנשה של הספרות הנטושות המסרבות לשוב אל לוח הכפל. הספרות משמשות לפה לאשה ששתקה במשך 35 שנה. הן בעלות תפקיד חשוב בהנחלת השואה לדורות הבאים. הספרות "מדברות" במקום האשה, ובעקבות שינוי מקומן מלוח הכפל אל מוחו של הדובר, הן "דואגות" לכך שגם הדובר לא ישכח את השואה.

בשיר מופיעים שני דימויים: הדימוי "כתובת הקעקע שעל זרועות המלחים" הוא דימוי בעל נופך אירוני המבליט את הפער שבין כתובת הקעקע הנעשית מתוך בחירת המלחים לבין המספר שהוטבע בכוח על זרועות האסירים במחנה ההשמדה אושוויץ. כתובת הקעקע של המלחים מתקשרות ליצר הרפתקנות, הוללות ושעשוע. המלחים בוחרים את דגם הקעקוע ואת צבעיו בעוד המספר המקועקע על זרועות האסירים היהודים הוא סמל לנחיתות, השפלה ודיכוי.

² "ספרות השואה בעברית – יוצרים ניצולי שואה", בשביל הזכרון 27, יד ושם, ירושלים 1998.

³ מתוך האפל, שירי שואה מעובדים ללימוד ולהוראה בביה"ס התיכון, ירושלים תשנ"ב עמ' 18.

היפוך המשמעות של כתובת הקעקע, יוצר אירוניה. הספרות וכתובת הקעקע אמנם מתפוררות לאחר המוות, אולם נסיבות הקעקוע שונות בתכלית השינוי. המלחים הפליגו באוניה אל לב ים, אך האסירים היהודיים בשואה – הובלו אל מותם.

"כעין הסט מקרי של השרוול" - הוא דימוי המסביר את אופן הסגרת סודה של האשה. כשם שהסט השרוול היא פעולה בלתי-רצונית, כך חשיפת המספר אינה לרצון האשה.

בשיר ישנם ניגודים: התפוררות הספרות מול כתובות הקעקע של המלחים. ההווה המתבטא בים, בבית ובילדים מול העבר החבוי בספרות שמתחת לשרוול. ניגוד נוסף קיים בין חוויית היחד הקשורה לבית ולילדים מול בדידותן של הספרות הנטושות.

בשיר ישנן פסיחות: "מסרבות במוחי"
"לשוב אל.."

הפסיחה מבליטה את הקושי של הדובר להתמודד עם מותה של בת-הדוד ועם השתיקות המעיקות.

פסיחה נוספת קיימת במשפט: "גזרה אלם
על סיפור הספרות".

הפסיחה מעצימה את השתיקה של האשה כאמצעי להתמודדות עם חיי היום-יום, לאחר השואה.

בשיר ביטויי זמן רבים: "כבר שלושים וחמש שנה", "הכאן והעכשיו", "מידי פעם", "וכעת".

מילות הזמן מחדדות את הפער שבין חיי האשה בהווה נוכח מסע זכרונותיה מן העבר.

השיר "שתיקות" הוא שיר קצר, תמציתי ומרוכז. בשורות מועטות, הצליח המשורר איתמר יעוז-קסט לבטא מצוקה עצומה של ניצולי השואה ושל החיים אחריה.

בעוד האשה שותקת – המשורר הכותב את השיר איננו שותק. השיר הכתוב הוא היפוכו של האלם. הספרות על הזרוע אמנם מתפוררות אולם אותיות השיר זועקות זעקה שיש עימה הקלה.

השיר עוסק בעקיפין גם בהנחלת השואה לדורות הבאים, לאחר שניצולי השואה ילכו לעולמם.

מן השיר עולה כי חוויית השואה לא תישכח, היות והאנשים החיים "סופגים" אותה במוחותיהם והיא מותירה בהם רושם בל יימחה, אשר יועבר הלאה, לבניהם אחריהם.

כיום, נשמעים בעולם קולות של מכחישי שואה הטוענים כי השואה הינה המצאה יהודית, שלא היתה ולא נבראה. השיר הוא הוכחה לכך שגם כאשר הספרות המקועקעות על הזרוע תתפוררנה, הן תמשכנה לשמש עדות אילמת למעשה השלטון הנאצי בתקופת השואה.

*

ביבליוגרפיה נוספת:

מתוך האפל, שירי שואה מעובדים ללימוד ולהוראה בביה"ס התיכון, ירושלים תשנ"ב עמ' 12 – 19.